

Zuh Deodáth

Kis osztrák lexikológia

Wörterbuch der phänomenologischen Begriffe*

A filozófiai kézikönyvek sorában a Meiner kiadónál megjelent fenomenológiai „szótár” nem teljesen rendhagyó vállalkozás. Azonban, egy japán fenomenológusok által összeállított és jóval kevesebb terminust feldolgozó – egyébként teljesen más elv szerint is szerkesztett – *Encyclopedia of Phenomenology*-t¹ leszámítva, majd a problémát kontinentális-európai perspektívába helyezve, mindenképpen az. Szintén nem lényegtelen jellemzője, hogy osztrák szerkesztésű és német kiadású, tehát német nyelvű szakkönyvről van szó. A szótár ebben a tekintetben nemcsak, hogy lényeges hiányt pótol, de egyfajta úttörő szerepet is szán magának. Ezt talán az mutatja a legjobban, hogy tudatosan nem törekszik az általa vizsgált vagy vizsgálható anyag teljes lefedettségére, hanem utat szeretne mutatni mind egy szélesebb értelemben felfogott filozófus-értelmiségi közösségnek, mind az e közösség irányában nyitott vagy elhivatott diákságnak. Feladata így elsősorban abban állna, hogy felvázolja: a kifejezetten kortárs filozófiai kérdéseket artikuláló kulcsszavak, terminusok hogyan függenek össze a fenomenológiai látásmóddal, a fenomenológiai filozófiai irányzatokkal vagy éppen a fenomenológiai elméleti manírral.

A kötet abból indul ki, hogy a fenomenológiai filozófia „élénken veszi ki a részét korunk filozófiájának fejlődéséből”, és ezáltal az ennek szentelt szótár nem egyszerűen szakterminusok gyűjteménye szeretne lenni, hanem a jelenkor filozófiájának kalauzaként kíván hasznossá válni. A gazdag címszóanyag is ezt sugallja, amely rendkívül sok szempont és elv szerint tagolható. De mielőtt a szótár felépítését és tartalmát tárgyalnánk, érintenünk kell annak keletkezését és szerkesztőinek, szerzőinek kilétét.

A szótár elsősorban a bécsi egyetem köré csoportosuló, a fenomenológia iránt érdeklődő filozófusok munkájának eredménye. Az őket egységbe tömörítő szervezet, az *Österreichische Gesellschaft für Phänomenologie* (a továbbiakban: *Gesellschaft*) egyfajta újjáéledésének tekintett 1995-ös közgyűlés után megindult tevékenységének² része volt az egy év múlva a későbbi főszerkesztő-kiadó, a társaság

* Hrsg. von Helmuth Vetter (unter Mitarbeit von Klaus Ebner und Ulrike Kadi). Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2004. (Philosophische Bibliothek, Bd. 555.)

¹ Lester Embree, David Carr et al. (eds.): *Encyclopedia of Phenomenology*. Kluwer Academic, 1997. Az „enciklopédia” vagy „lexikon” viszonylag kevés, de jobban kidolgozott címszót tartalmaz, amiből csak 40 fenomenológiai szakterminus. A többi (komolyan véve a lexikon koncepcióját) fenomenológusok, fenomenológiához közel álló filozófusok és olyan országok nevei teszik ki, amelyekben a fenomenológiai filozófia nagyobb mértékben képviseltette magát.

² A *Gesellschaft für Phänomenologie* rendszeresen kiadja az általa szervezett konferenciák anyagát. Ezek között olyan fontos gyűjteményes kötetek is szerepelnek, mint

elnökének frissen megválasztott Helmuth Vetter által beindított szótár-projekt is. Ennek és a főleg osztrák finanszírozásnak is köszönhető, hogy a megszületett kötet szerzőinek listája elsősorban olyan filozófusok neveiből áll, akik valamilyen kapcsolatban állnak vagy álltak a bécsi (szintén a fenomenológiai társaság által szervezett) konferenciákkal, vagy akiket éppen oktatói tevékenységük kötött vagy köt az osztrák fővároshoz. Mindazonáltal a szótár szerzői között szép számmal képviselteti magát a bochumi fenomenológiai iskola, a trieri vagy a wuppertali viszont nagy részben kimaradt a szócikk-írói pikszisből. A szerzők sorában a löweni központi Husserl-Archívum munkatársai sem képviseltetik magukat nagy számban. Viszont meglehetősen sok fiatal (szláv és dél-amerikai országokból származó) kutató járult hozzá a szótár-fogalmak gyarapításához és kidolgozásához. A kötet írói között vannak továbbá olyan ismertebb fenomenológusok is, mint Rolf Kühn (a fontos *Passivität - passzivitás* címszóval) vagy Hans-Rainer Sepp (a nem kevésbé lényeges *Epoché* címszóval). A kötet szerkesztője meglehetősen sok szócikk írója is egyben (ő jegyzi többek között a *Phänomenologie, phänomenologisch - fenomenológia, fenomenológiai* és a *Hermeneutik, hermeneutisch - hermeneutika, hermeneutikai* központi fogalompárokat is).

A szótár tartalmi komplexitása a tudatosan leszűkített vizsgálódási terület nyomán is megmarad. A tisztán fenomenológiai fogalmak (*noézis, noéma, eidetikus variáció, konstitúció, rezponzivitás*, a korai Heidegger fogalmainak egész sora - mint a *világban-benne-lét, ittlét-Dasein* -, a mindig kettős fogalomként megjelenő *látható/láthatatlan*) és a fenomenológia által újraértelmezett, régi filozófiai fogalmak (*redukció, evidencia, intencionalitás, interszubsztitívitás, tudat, idealizmus, világ, élet, test, szellem, történelem*) ugyanúgy megtalálhatók benne, mint azok, amelyek tudományos terminusok, de fenomenológiai eredetre tekintenek vissza (*én, Dasein-analízis, érvényességi mező, habitus*), vagy éppen más tudományos, de a fenomenológia különböző irányzatai által tárgyalt fogalmak is (mint például a *struktúra, a passzivitás, a figyelem* vagy éppen a *politika* és a *nemiség*). Olyan címszavak is felsorakoznak itt, mint a Michel Foucault által tételezett *szexualitás*, a Jean-Paul Sartre és Maurice Merleau-Ponty vitájában különös jelentőséget kapó *engagement*, vagyis politikai-közéleti elkötelezettség, vagy Jacques Derrida *dif-férance*-konceptusa (a magyarul elsősorban Szemere Samu Hegel-fordításai nyomán megnevezett *elkülönböződés*-fogalom). Ezzel együtt nyilvánvalóvá válnak bizonyos szálak, amelyek az említett (nem kifejezetten fenomenológiai filozófiát művelő) szerzőket a fenomenológiához kötik (a *Geometrie - geometria* címszó leírásából például kiderül, hogy Derridát éppen a Husserl *Válság*-könyvének III. kiegészítéséhez írt kommentárja köti a fenomenológiához, miközben egyben saját eredeti gondolatainak csiráját is tartalmazza).

A lexikon a szerkesztő saját bevallása szerint nem is törekedhet tökéletességre, éppen ezért a vizsgált szerzők szempontjából a fenomenológiát az alapító atyák (Husserl és Heidegger) korszakától a közvetlen német (Max Scheler vagy éppen

a könyvsorozatot nyitó, a Husserl *Válság*-kötetének szentelt emlékkonferencia (1996 decembere) szövegeiből kiadott, szintén Helmuth Vetter által szerkesztett *Krisis der Wissenschaften - Wissenschaft der Krisis? Wiener Tagungen zur Philosophie. Im Gedenken an Husserls Krisis-Abhandlung* (Peter Lang, Wien, 1998).

Hans-Georg Gadamer) és francia recepció (Merleau-Ponty, majd pedig Lévinas és Ricoeur) eseményein keresztül Bernhard Waldenfels generációjáig tematizálja. A lexikon ebben a tekintetben helyet ad bizonyos – főleg magyar nyelvterületen kevésbé ismert – fenomenológiai filozófusok gondolatainak, és segítséget nyújt elmélyültebb tanulmányozásukhoz (ilyenek a prenarratív történekek filozófiájával foglalkozó Wilhelm Schapp, az egyéni tapasztalatok „új fenomenológiáját” meghirdető Hermann Schmitz). A fiatalabb kortárs szerzők (pl. Marc Richir) valóban csak néhány megjegyzés erejéig kerülnek a szótár látókörébe.

A lexikon szerkesztője nagyon jól látja, hogy koncepcióját csupán körvonalaznia kell, nem kell túlflektálnia az általa egybeszótt fogalmi háló szisztematikusságait, és főleg nem azt, hogy miért éppen ezekre a fogalmakra esett a választása. A fenomenológiai filozófia által áthatott és a szótárban tárgyalt interdiszciplináris témák sora ugyanis hatékonyabban képviselheti önmagát, mint az aprólékos indoklás, amely a fogalmak kiválasztását és azoknak a műben betöltött helyét írja körül. Az ebben a tekintetben esetleg előálló nehézségeket maga a szótár *műfaja* szűri ki. A munkához írt előszó ennél többet nem is kíván sugallni.

Az említetteknel komolyabb, de mégis hasonló jellegű nehézség, hogy az évek során összeírt és bizonyos határidők szerint begyűjtött rövid szövegek sokszor, ha komolyságukban és történeti információértékükben nem is maradnak el az azóta erről a témáról megjelent szakirodalom mögött, de eredményeiket azóta már meghaladhatták. Vetter ezt olyan lényeges pontnak tartotta, amelyet nem elég egyszerűen megemlíteni, hanem ki kell emelni a megjegyzések sorából. A kétmondatos utalás ezért kap kitüntetett, a bibliográfia és a szerzőnévmutató után, a függelék *E-pontjaként* megerősített helyet.³

A filozófiai segédkönyv és főleg a fenomenológiai segédkönyv koncepciója által felvetett problémaegyüttesre való túlzott reflexiót képviseli azonban a szótár mondatni „hivatalos” recenzióinak hosszú érvelése, mely szerint mintha a szótár a fogalmak hermeneutikájáról és fenomenológiájáról való elmélkedések ösztönzője lenne.⁴ A nehézség ugyebár abból adódik, hogy a fenomenológiai filozófia és a hermeneutika különböző meglátásai adják a kezünkbe sokszor a leghatásosabb eszközöket arra, hogy a szilárd, kötelező érvényű, önmaguk jelenlétét normaként adó vagy éppen intézményesen fontos és fontosnak tartott fogalmak hatalmát felszámoljuk. A szótár mint az intézményes filozófiai könyvkiadás egyik műfaja pedig látszólag *éppen ilyen fogalmakat* mutat fel.

Az érvelés addig teljesen helytálló, ameddig azt hangsúlyozza, hogy jelen szótár esetében nem érdemes csupán „automatikusan működő fogalmakról” beszélni, hanem sokkal inkább „konceptuális populációkat” kell megfigyelnünk, vagyis olyan fogalomcsoportokat, amelyek egyik vagy másik fenomenológiai irányzat erőterében egymást kölcsönösen világítják meg.

Viszont már túlzásnak nevezhető, amikor arról esik szó, hogy „fenomenológiai módszerrel (és fogalmisággal) a fenomenológia alapfogalmaiba hatolni

³ *Wörterbuch der phänomenologischen Begriffe*. Id. kiad. 699.

⁴ A könyvismertető szerzője, Dimitri Ginev, a *Gesellschaft* tagja. Az írás, valamint a szótár keletkezéstörténetének rövid, tömör ismertetője a társaság hivatalos honlapján is olvasható: http://phaidon.philo.at/~oegesph/Rezensio_n_Ginev.htm

azt jelenti, hogy egy hermeneutikai körbe lépünk.” Továbbá, hogy „ezzel a szótár feladata egybeesik a tradíció belüli önreflexió feladatával”, és „a szótár megalakítása a hatástörténet immanens momentuma lesz”. Hiszen, mondja a recenzió szerzője: „a hatástörténetet nem lehet egy távoli pozícióból objektiválni”.

Fontos elmondani, hogy azzal, hogy valaki felfogja egy gondolatoknak vagy fogalomcsoportnak a hatástörténetben játszott szerepét, valamint azt, hogy saját művével ehhez hogyan járul hozzá, nos, azzal még nem kell feltétlenül a szótár szerepében is ugyanezt a ráeszmélést keresnie és ezt abban szinte „kötelezően” fel is találja. A szótár nagyon jól működik szótárként, hiszen rögzíti egy bizonyos didaktikus, fogalmak között összefüggéseket teremteni igyekvő elképzelés eredményeit. Pontosabban szótárként akkor működik jól, ha információk, fogalmi hálózatok és utalásrendszerek sokasága bontakozik ki belőle, és ezzel egyben a *további tájékozódást* segíti. A szótár műfaja ennek nyomán nem szorul egyfajta hermeneutikai kör általi megmentésre. A benne felhalmozott munka sikerét pedig elsősorban a tárgyalt fogalmak egymáshoz való folytonos kapcsolatainak vagy éppen a felvillantott perspektívák sokrétűségének lemérésével lehet megállapítani. A méltatás és a kritika egyedüli jogosult szempontjai ezek. Nem kell szégyellni, hogy ebben az esetben csupán *funkcionális* szempontokról van szó.

Ennek a gondolatnak a szellemében tennék kritikai megjegyzéseket a szótárban tárgyalt szócikkek némelyikéhez, elsősorban Edmund Husserl munkásságának lexikonbeli túlhangsúlyozása vagy éppen elhanyagolása szempontjából.

a) Az *Intersubjektivitát - intersubjektivitás* szócikk (Michael Staudigl munkája), habár áttekinthetően és jól íródott meg, de mintha kevésbé tartaná be az elvként választott multidiszciplináris szabályokat. Csak Husserlre koncentrálna, még ha ezt nagyon szakszerűen teszi is (kitér nemcsak a *Karteziánus meditációkra*, hanem a *Krisis* kései kiegészítő szövegeire is a XXIX. Husserliana-kötetből, amelyek az intersubjektivitás és az életvilág kapcsolatait boncolgatják). Viszont a már a bevezetőben hangsúlyozott waldenfelsi szálal alig kapcsolja a személyköziség tematikájához, sőt az is homályban marad, hogy Lévinas filozófiája hogyan kötődik a husserli intersubjektivitás problémamezejéhez. Az egyetlen, mondhatni, rendhagyóbb vonatkozás az egyszerű utalásként szereplő Alfred Schütz-i tudásszociológia. Ennél ez a rendkívül gazdag téma kétségtelenül többet érdemelt volna, hiszen kimaradt annak majdnem teljes hatástörténete.

b) A *Lebenswelt - életvilág* címszó (Tanja Eden) tárgyalásából kimaradt Husserl egyik kései, de még életében publikált és eleve kiadásra (tehát nem úgynevezett „kutatási kéziratnak”) szánt műve, a *Formale und transzendentale Logik* 1928/29-ből. A munka már csak fenomenológiatörténeti dokumentumként is megkerülhetetlen, hiszen abban először feszül egymásnak (a szerző életében publikált szövegben) a logika általános igénye, illetve az alapvető tudományosság szerepe és mindennek mélyre nyúló gyökerei a mindennapi tapasztalatban. A logika univerzalizációs-igényének és az életvilágbeli alapnak a konfliktusa itt fontos leírásokkal dokumentálva vezet el a logika későbbi husserli funkciójához, mely szerint az „a tapasztalat teóriája” (*Theorie der Erfahrung*).

c) Pozitívumként említhető, hogy bekerült a szótári tételek közé a *Mythos - mítosz* (Cristian Junghans), amely mind a kései Husserlnek, mind a fordulat előtti és utáni Heideggernek is fontos vonatkoztatási pontja volt. A szócikk

szerzője arra is ügyel, hogy Husserlnek Lévy-Brühl-höz és Heideggernek Rudolf Otto-hoz való viszonyát is tisztázza a mítosz mibenlétének és funkciójának felderítésében. Mindazonáltal hozzá kell tennünk, hogy Husserl „a teória szabadságával” nemcsak a történeti relativizmus és a múltbeli homály problémáit felvető mítoszt állította szembe, hanem a mitikus kifejezésmódot is mint túlzottan autoriter magyarázó erővel bíró elméleti magatartást (ez a *Krisis*-ben Kant-kritikájának egyik lényeges pontja).

d) A szótárból hiányzik azonban a *teleológia* címszó, márpedig ez az egyik legfontosabb filozófiai terminus, amelyet a kései Husserl írásaiban felvetett. Habár az erre tett utalások mind a *Geschichte - történelem*, mind a *Faktum - faktum* szócikkekből kiolvashatók, de mégis indokolt lett volna az említett terminusnak legalább egy rövidebb bemutatást szentelni. „A történelem mint az abszolút lét nagy faktuma”, vagyis a Husserl által az *Erste Philosophie* előadás-szövegében kimondott tétel ugyanis több fontos elemzésben került összevetésre a *teleológia* mind a fenomenológia alapítójánál, mind Hegelnél előforduló értelmével. Itt elsősorban Ludwig Landgrebe⁵ és Paul Janssen⁶ ma már klasszikusnak nevezhető munkáira gondolok. Janssen volt az egyik első szerző, aki összekötötte Husserl fenomenológiai redukciójának alapvetését a történelem teleologikus folytonosságának következményeivel. Rámutatott, hogy a fenomenológián belül csak egy folytonos – tehát a fenomenológiai redukcióban nem a sors vagy a szellemi élet törését látó – szemlélet vezethet el a történelemről való értelmes beszédhez. Nagyon lényeges információról van szó, hiszen Janssen ezzel elsősorban olyan fenomenológia-kritikáknak válaszol, amelyek a redukció előtti és utáni világot gyökeresen különbözőknek fogják fel. További novuma volt ennek a viszonylag régi munkának, hogy, ahogyan a Husserl-kritikák esetében a fenomenológus önkényét sikerült cáfolnia, a Hegel-kritikákkal szemben a történeti dialektika sorsszerűségének és a jövő erőszakos prediktibilitásának vádját (amely elsősorban Karl Popper bírálataiban volt hangsúlyos) utasította vissza. Mint írja: „[Hegel] álláspontjáról szemlélve a gondolkodás történetében több mutatkozik meg, mint amit a történeti gondolkodó szabad önfelelőssége és önmegértése tartalmaz. Ez az értelmes egységet alapító többlet az, amit a világszellem megvalósításainak eredménye alatt ért.”⁷ Ezek a gondolatok legalább utalásszerű említést érdemeltek volna, mivel jelentős magyarázó erővel bírnak az érett és az idős Husserl gondolatainak általános filozófia-történeti és sajátos fenomenológiatörténeti elrendezésében.

e) Az *Urimpression - ősbemnyomás* (a szócikk szerzője Helmuth Vetter) mint az időfenomenológia egyik lényeges fogalma kifejtésében szintén van egy fontos hiányosság: még véletlenül sem tesz utalást az *ősbemnyomás*nak már a husserli életművön belül is hangsúlyos kritikájára, holott a radikális lévinasi ellenvetésekre kitér.

⁵ *Phänomenologie und Geschichte*. Gütersloh, 1967.

⁶ *Geschichte und Lebenswelt*. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1970. (Phaenomenologica, 35.)

⁷ I. m. 115.

Már nem is olyan friss tudományos eredmény Husserl 1917-18-as, úgynevezett *Bernaui kéziratának* sajtó alá rendezése (Husserliana),⁸ amelyekben már *A passzív szintézisről* címen kiadott logikai előadások (Husserliana, XI.) előtt felveti az ősbnyomás tematikája során előálló végtelen regresszus problémáját, valamint azt a kérdést, hogy ha a jelennek is bizonyos keletkezéstörténete van, akkor egyáltalán lehetséges-e első ősprezentációról (*erste Urpräsentation*) vagy ősbnyomásról beszélni.

Ennek a fontos részletnek a kihagyása számomra érthetetlennek tűnik. De kimaradt a *Zeit - idő* (Johannes Vorlauffer) címszóból is. Utalás itt is csak a passzív szintézis problémájának későbbi kifejtésére történik.

f) Husserl neve pedig teljesen hiányzik az *Ursprung, ursprünglich - eredet, eredendő* fogalompárjának tárgyalásából, ahogyan az *Abendland - Nyugat* (mint nyugati civilizáció) címszavából is (mindkettő Helmuth Vettertől). Az említett szótár-paragrafusokban csak a kései Heidegger kerül említésre, és még bibliográfiai utalásnak sincs nyoma, amely Husserl kiemelten fontos harmadik *Krisis*-kiegészítését (*A geometria eredetéről*) képbe hozná. Az előbbi szöveg - főleg francia - recepciója azonban a jelenkori és kortárs filozófia számára véleményem szerint legalább annyira fontos (Maurice Merleau-Ponty, Jacques Derrida és Marc Richir vaskos kommentárokat írtak hozzá), mint Heidegger esszéje a műalkotás *eredetéről*.

A mulasztás annál is furcsábbnak tűnik, mert az eredetprobléma más vonalon való továbbélése kiolvasható a lexikonból, de az olyan rendhagyó szócikkekben, mint például a *Demokratie - demokrácia* vagy a *Gedächtnis - emlékezet* (mindkettő Ludger Hagedorn), amelyek azt Hannah Arendt-hez vagy éppen Jan Patočka-hoz kapcsolják. Ezek között a hasonló gyökerű témák között illet volna valamifajta kapcsolatot teremteni.

A nyugati civilizáció és a filozófia viszonyának Husserl *Krisis*-ében betöltött szerepére szintén nem találunk még jelzésértékű utalásokat sem (az ezt magyarázni hivatott szócikkben legalábbis).

Az itt felsorolt kisebb-nagyobb nehézségek azonban mit sem vonnak le a szótár érdemeiből, mondhatni nem redukálják azt csupán az elkészült munka újdonságértékére. Nemcsak a fogalomgazdagság és az egyébként oly sokrétű utalásháló meggyőző, hanem a kötet végére helyezett eligazító bibliográfia is, amelyben azok a fontos munkák is megtalálhatók, amelyekre nem feltétlenül a legindokoltabb helyen történik utalás.

A függelékek között van egy, a kötet szerzőinek neveit tartalmazó mutató, amely azonban talán túlzottan is lakonikus, csak a pusztá neveket és a hozzájuk társított egyetemi munkahelyeket tartalmazza, holott a szótár tartalomjegyzéke is „biographische Notizen”-t, vagyis egyfajta rövidített *curriculumot* ígér.

Mégis, az új és az eddigieknél komplexebb tudományos-fenomenológiai mezőt lefedő szótár-szerkezet teljesíti alapvető funkcióját: sokszor kimerítő útmutató (*Wegweiser*) és segédkönyv az oktatás, a tanulás és a kortárs filozófiában való tájékozódás számára.

⁸ *Bernauer Manuskripte über das Zeitbewusstsein. 1917-18.* (Husserliana, XXXIII.) Hrsg.: Rudolf Bernet - Dieter Lohmar. Kluwer Academic, 2001.